

Postsocialistična tranzicija in demokracija na delovnem mestu: Zamujene priložnosti za solidarnostno ekonomijo

Abstract

The Post-Socialist Transition and Workplace Democracy: Missed Opportunities for a Solidarity Economy

In the 1990s, the transition from various forms of socialism and communism to a market economy and political democracy was a contentious topic of debate in both the post-socialist world and the Western development agencies such as the World Bank. The possibility of workplace democracy replacing the conventional employer-employee relationship in the post-socialist transition was a particularly contested topic. The paper shows how the debate developed in the West, which came to oppose any use of the transitional opportunity to further workplace democracy despite its alleged commitment to democratic ideals.

Keywords: transition, privatization, market economy, ownership rights, workplace democracy

David Ellerman has written about the theory and practice of worker co-operatives and other forms of democratic worker ownership for over 40 years. In the early 90s, he was the founder and President of EOS/Ljubljana d.o.o., a company that provided consulting for the valuation, privatization, and restructuring of companies. In 1993, he joined the World Bank to fight it "from the inside", working as a speech-writer and senior advisor to the Chief Economist, Joseph Stiglitz. He retired from the position in 2003, and is now doing full-time research and writing as a Visiting Scholar at the University of California/Riverside. For more, see www.ellerman.org. (david@ellerman.org)

Povzetek

V 90. letih prejšnjega stoletja se je v vsem postsocialističnem svetu in v zahodnih razvojnih institucijah, kot je Svetovna banka, razvnela razprava o najboljšem načinu tranzicije iz različnih oblik socializma ali komunizma v tržno gospodarstvo in politično demokracijo. Ena najbolj spornih tem je bilo vprašanje vloge demokracije na delovnem mestu vs. konvencionalno razmerje delodajalec-delojemalec v postsocialistični tranziciji. Avtor v prispevku pokaže, kako se je razprava odvijala na Zahodu, ki je kljub domnevni zavezanosti demokratičnim idejam nasprotoval vsakršni možnosti, da bi se tranzicija izkoristila za krepitev demokracije na delovnem mestu.

Ključne besede: tranzicija, privatizacija, tržno gospodarstvo, lastninske pravice, demokracija na delovnem mestu

David Ellerman že štirideset let piše o teoriji in praksi delavskih zadrug in drugih oblik delavskega lastništva. Na začetku 90. let je v Ljubljani ustanovil EOS/Ljubljana, d. o. o., svetovalno podjetje za ocenjevanje, privatizacijo in prestrukturiranje družb, in bil tudi njegov predsednik. Leta 1993 se je zaposlil v Svetovni banki, da bi se »od znotraj« boril kot pisec govorov in višji svetovalec glavnega ekonomista Josepha Stiglitz. Po upokojitvi leta 2003 raziskuje in je gostujoči raziskovalec na Univerzi Kalifornija/Riverside. Glej več na <http://www.ellerman.org>. (david@ellerman.org)

Uvod

Na začetku 90. let prejšnjega stoletja se je v postsocialističnem svetu in tudi v zahodnih razvojnih institucijah, kot je Svetovna banka, razvnela razprava o najboljšem načinu prehoda iz različnih oblik socializma ali komunizma v tržno gospodarstvo in politično demokracijo. V političnem pogledu je prehod iz enostrankarskih vladavin v večstrankarske demokracije zagotovo pomenil izboljšanje. Toda obenem je ponujal tudi možnosti za zasnovanje bolj solidarnostnih oblik tržnega gospodarstva in ne zgolj obrata k neoliberalni normi zahodnih ekonomij.

Ena najbolj vročih spornih tem je bilo vprašanje organizacije delovnega mesta, ki je zasnovano bodisi na demokraciji na delovnem mestu (denimo različne oblike delavskega lastništva) ali pa na konvencionalnem razmerju delodajalec-delojemalec. Dolgo pred letom 1989 so številne socialistične države začele preizkušati različne oblike samoupravljanja, ki so delovale v bolj tržnem okviru, pri čemer je ta model najbolj razvila Jugoslavija. Tako je obstajala možnost, da bi lahko po eni od poti v tržno gospodarstvo vse te eksperimente pripeljali v katero od zahodnih oblik lastništva zaposlenih ali delavskih zadrug, ki bi delovale v povsem tržnem okolju. Druga pot pa je bila, da se vsi ti decentralizirani eksperimenti zavržejo kot »preostanek komunizma« in izkoreninijo z racionalizacijo vseh decentraliziranih podjetij, nato pa kako drugače privatizirajo.

Besedilo prinaša retrospektivni pogled na razprave in zamujene priložnosti, ki bi lahko v postsocialistični tranziciji še naprej krepile demokracijo na delovnem mestu. Razpravo o ekonomskih alternativah po navadi močno omejuje »obstoječa« razporeditev lastnine. Toda ker se je v času postsocialistične tranzicije državna ali družbena lastnina prerazporejala na novo, gre za zanimivo študijo primera o stališčih do alternativ, kot je demokracija na delovnem mestu.

Demokracija na delovnem mestu v postsocialistični tranzicijski razpravi

Razprava o privatizaciji

Ker naj bi bila demokracija prevladujoč cilj zahodnih držav, bi mislili, da ima demokracija pri »tem, kar ljudje delajo ves dan«, tj. demokracija na delovnem mestu, visoko prioriteto. Včasih je prepoznana kot cilj, ki pa je žal v zgodovinsko pogojeni razporeditvi lastnine bolj težko dosegljiv brez revolucionarnih sprememb. Zgodovinski model državne lastnine v postsocialističnih državah ni več obstajal, je pa v tem primeru zagotovo obstajal zgodovinski okvir, v katerem bi bilo mogoče spodbuditi uvajanje demokratičnih idealov pri »tem, kar ljudje delajo ves dan«.

Toda tranzicijska razprava se ni odvila na ta način. Tako nacionalne kakor mednarodne zahodne svetovalne institucije so v en glas nasprotovale ali povsem ignorirale vsakršno možnost za širjenje obsega demokracije, ki bi presegal tisto,

kar je v zahodnih gospodarstvih veljalo za »normalno«. V nadaljevanju besedila bom orisal obrise te razprave, pri čemer se bom osredinil na Svetovno banko kot glavno institucijo, ki postavlja standarde.

Eden prvih modelov privatizacije je bil češki model vavčerske privatizacije (Schwartz, 2006). Vavčerje so razdelili vsem državljanom in pričakovali so, da jih bodo posamezniki vložili samo v vzajemnim skladom podobne vavčerske sklade v zameno za deleže v teh skladih. Skladi pa bi nato uporabili vavčerje za nakup delnic v podjetjih, ki bi jih privatizirali na državnih vavčerskih dražbah. Toda vavčerske sklade so vodile družbe za upravljanje skladov, ki so lahko bile v popolni lasti nekaj posameznikov ali celo državnih bank (kot je bil primer na Češkem). Vavčerski skladi naj bi bili »lastniki nadzorniki«, ki naj bi v privatizirana podjetja uvedli korporativno upravljanje. Podjetja so veljala za privatizirana, ker so bile njihove delnice v večinski lasti vavčerskih skladov, ti pa so bili »v lasti« milijonov zasebnikov – državljanov.

Po nekaj začetnih nasprotovanjih in maloštevilnih temeljnih razpravah je Svetovna banka hitro podlegla piarovski podobi češke privatizacijske sheme. Ko so vavčerski načrt sprejele številne postsocialistične države, je imela realnost malo skupnega s prepričevalnim govoričenjem. Na primer, investicijske sklade so v resnici nadzirala podjetja za upravljanje skladov, ki so imela zanemarljive lastniške interese, tako da je bila končni učinek »preusmeritev« premoženja skozi različna »stranska vrata« v korist menedžerjev sklada in njihovih kolegov. Vavčerske sklade je po navadi omejeval zakon, po katerem so lahko imeli v lasti največ 20 ali 30 odstotkov portfelja družbe, letna nagrada družbam za upravljanje skladov pa je bila navadno določena in je znašala dva odstotka vrednosti portfelja, ki so ga upravljali. Tako je bil lastniški delež nadzornih podjetij za upravljanje skladov približno $2\% \times 30\% = 0,6\%$ ali šest desetin odstotka. To ni bila neka skrivoma načrtovana pomanjkljivost, odkrita pozneje; to je bilo določeno v zakonodaji o vavčerskih programih.

Po svetu potujoči profesorji s Harvarda in strokovnjaki Svetovne banke bi zlahka lahko »razumeli« izračun, da tako imenovani lastniki z neznatnim lastniškim interesom niso zelo stimulirani za investiranje v prestrukturiranje in povečanje premoženja, medtem ko bi velik del razdrobljenega porasta kapitala pripadal drugim. Vendar se zdi, da so bili »institucionalno določeni strokovnjaki« presenečeni, ko so pozneje v svojih vavčerskih programih povsod v tranzicijskih gospodarstvih odkrili, da so družbe za upravljanje skladov iznašale učinkovitejše načine preusmerjanja sredstev skozi različna stranska vrata podjetij (Ellerman, 2001; Schwartz, 2006). Videti je, da so bili »strokovnjaki« tako zaslepljeni zaradi ideoloških plašnic, da niso mogli predvideti ali pravočasno sploh prepoznati tako očitnih priložnosti za plenjenje premoženja. Takšna je bila shema, ki so jo v institucionalnem načrtu za zasebno-lastniška tržna gospodarstva spodbujale mednarodne finančne institucije in akademski strokovnjaki.

Poudariti je treba, da je v tistem času obstajalo več argumentov, ki so nasprotovali prevladujoči ideji vavčerske privatizacije (Kornai, 1990; Bajt, 1992; Murrell, 1992; 1995; Weitzman, 1993; Ellerman, 1993a).

Argumenti verige zastopanja

Eden od protiargumentov se je nanašal na verige zastopanja.¹ Dolge verige zastopanja je zelo težko upravljati in ohranjati. Informacijska ekonomija poudarja asimetričnost informacije² in neuspešni monitoring v razmerjih *principal-agent*. Čim daljša je veriga zastopanja, tem večja je asimetrija in več je možnosti za preračunljivo ravnanje. Preteči je morala večina 20. stoletja, da je nastala vrsta institucij nadzora (tj. revizijska podjetja in Komisija za vrednostne papirje (SEC)), ki nadzirajo dolge verige zastopanja na Zahodu in pogled na ponorele nagrade izvršilnih v ZDA – da ne omenjamo škandala ENRON in zadnjega finančnega zloma (2008) – razkriva nenehne probleme z delovanjem sistema.

Vavčerska privatizacija je bila del večjega programa terapije s šokom, ki se je zavzemala za »skok čez prepad« iz socializma v tržno gospodarstvo v enem samem odskoku. Ta boljševiska metodologija je bila uporabljena za odpravo posledic boljševisma, zato so šokterapevte imenovali tudi *tržni boljševiski* (Reddaway in Glinski, 2001). Tržni boljševiski so poskušali uzakoniti in vzpostaviti institucije, kot so trg vrednostnih papirjev, institucije nadzora in podjetja, ki kotirajo na borzi, kakor da bi bilo mogoče to narediti tako rekoč čez noč. Vavčerska privatizacija, ki je vrgla večino srednjih in velikih podjetij na borzo, je bila skrajno patološki primer poskusa uzakonjanja dobro delujočih dolgih verig zastopanja.

Tržna gospodarstva se zaženejo s kratkimi in ne dolgimi verigami zastopanja – dejansko je na začetku vloga *principala* in *agenta* v podjetjih in kmetijskih gospodarstvih, ki jih upravljajo lastniki, identična. Decentralizacija kot del vzpostavljanja tržnega gospodarstva v tranzicijskih državah tako zahteva podoben začetek s čim krajšimi verigami zastopanja in ne s čim daljšimi. V češkem modelu vavčerske privatizacije z investicijskimi skladi, ki so jim na splošno dajali prednost zahodni svetovalci, so nastale naslednje *principal-agent* »plasti« v dolgih zastopstvenih verigah:

1. milijoni državljanov-delničarjev vavčerskih investicijskih skladov, ki naj bi upravljali;
2. uprave skladov, ki naj bi upravljale;
3. družbe za upravljanje skladov, ki naj bi upravljale;
4. uprave na stotine portfeljskih družb, ki naj bi upravljale;
5. menedžerji portfeljskih družb, ki naj bi upravljali;
6. srednji menedžerji in delavci, ki naj bi dejansko proizvedli nekaj, kar bi ljudje hoteli kupiti.

¹ »Veriga zastopanja« je mnogočlenska veriga razmerij *principal-agent* (zastopanelec-zastopnik, op. prev.). Na primer, v velikih družbah v ZDA, ki kotirajo na borzah, teoretično velja, da so delničarji končni *principali*, ki »nadzirajo in upravljajo« upravni odbor, ki je njihov *agent* (teoretično z imenovanjem uprave, dejansko pa so oporečniki prej pripravljene izstopiti – tj. prodati delnice – kot glasovati). Upravni odbor pa naj bi v drugem veznem členu verige zastopanja izbral in nadzoroval najvišje menedžerje (ne pa nasprotno, kot se po navadi dogaja v praksi). Nadalje, najvišji menedžerji nadzirajo srednje menedžerje in tako naprej navzdol do delavcev v pisarni ali proizvodnji.

² Na primer, menedžerji imajo veliko bolj relevantne vpoglede in informacije o svojem delu in o podjetju kot njihovi *principali*, člani uprave in delničarji.

Zgodovinarji verjetno težko verjamejo, da so »strokovnjaki« v mednarodnih finančnih institucijah in akademska elita dejansko mislili, da bodo lahko tovrstne verige zastopanja uzakonili in vzpostavili ter da bodo po 70 letih komunizma nato razmeroma dobro delovale. In celo danes stripovska različica ruskega poloma, ki jo širijo za javno porabo, ne velja za farsično zato, ker je hotela čez noč uzakoniti petčlenske verige zastopanja. Namesto tega zgodba pripoveduje, »da ni delovalo, kot je bilo načrtovano«, zaradi roparskih menedžerjev in državnih uradnikov, ki niso spoštovali lastninskih pravic. Tako se napake ne pripisujejo arhitektom absurdno načrtovanega kurnika, temveč roparski naravi lisc. Ali, kot je poučno povedal Aleksander Bajt, ko je primerjal reforme svobodnega trga s socialističnimi reformami v preteklosti:

Odgovor, da to niso posledice pomanjkljive takojšnje in obsežne privatizacije same, temveč prej izvirajo iz pomanjkljive implementacije privatizacije in/ali družbenih in političnih reakcij proti njej, je reduciran na *non sequitur*, ki je bil v preteklosti značilen za oblikovalce gospodarskih reform v socialističnih državah. »Običajna modrost« socialističnih politikov je bila, da je sistem, ki so ga oblikovali v novem reformnem valu, najboljši in da podjetja in ljudje niso pripravljeni ali sposobni ravnati, kot je bilo predvideno, in so slabo sodelovali. (Bajt, 1992: 18)

Argumenti de facto lastninskih pravic

Drugi protiargument je ideja *de facto* ali ekonomskih (Bajt, 1992) lastninskih pravic. Neoklasična ekonomija navadno sledi Ronaldu Coaseju in poudarja pomembnost uvedbe jasnih formalnih lastninskih pravic (preostalo pa bo nato domnevno opravil trg). Podoba v risanki o tranziciji, ki jo uporabljajo mednarodne finančne institucije in zavezniški strokovnjaki, vztrajno poudarja pomen spoštovanja »zasebnih lastninskih pravic«. Ni pa pomembno, da pomenijo »jasno začrtane pravice do zasebne lastnine« lastništvo ničvrednih delnic v vavčerskih investicijskih skladih na repu večplastnih verig zastopanja. In ni pomembno, da se je v gospodarstvu ZDA (ki je bilo implicitni mentalni model strokovnjakov) večji del 20. stoletja ločevalo lastništvo in upravljanje, tako da najvišji menedžerji, ki vodijo vrhove v tej paradigmi zasebnolastniškega tržnega gospodarstva, to počnejo zaradi njihove organizacijske vloge (ne pa tako kot partijski funkcionarji) in pod *de facto* nadzorom uprave – in *ne* zaradi njihovih zasebnolastninskih pravic (Berle in Means, 1932). Neoklasične risanke rade prezrejo neprijetne vidike realnosti.

Knjiga Hernanda de Sota *The Mystery of Capital* (2000) je glede tega vprašanja korak naprej. De Soto ni zagovarjal samo formalnih lastninskih pravic, temveč tudi formalizacijo *de facto* lastninskih pravic, čeprav so se pisci promocijskega besedila na zavihku knjige na to dejstvo bolj malo ozirali, vključno z Rolandom Coasejem. Pri *de facto* lastninskih pravicah gre za nekaj popolnoma drugega. Navsezadnje

ima vsa zemlja v državah tretjega sveta, ki jo zasedajo in obdelujejo kmetje ali pa zasedajo in uporabljajo prebivalci sluma, formalne lastnike; ta zemlja ni del te ali one oblike skupnega. Ideja je, da so z uporabo in izboljšanjem tega premoženja (ki je formalno v lasti drugih, kot lastništvo v odsotnosti) ljudje utrdili določene *de facto* lastninske pravice, s čimer dobijo zmožnost, da sejejo in žanjejo. Vsaka »reforma«, ki bi jim odvzela te *de facto* lastninske pravice (in zmožnosti, ki jih predstavljajo), ki bi uveljavila formalne lastninske pravice do lastnine v odsotnosti, bi v resnici pomenila onepolnomočenje (*disempowerment*) in bila bi protirazvojna. Za spodbujanje tržno usmerjenega razvoja bi morale reforme predvideti načine, ki bi formalizirali neke družbeno sprejemljive približke tovrstnim *de facto* pravicam, tako da se ljudje nato soočijo s trgom in sistemom zasebne lastnine kot nečim, kar jih polnomoči, in ne nasprotno.

Prestavimo zdaj ta argument v tranzicijska gospodarstva. V decentralizirajočih socialističnih reformah v letih in desetletjih pred letom 1990 so delavci, menedžerji in lokalne skupnosti razvili vrsto *de facto* ali ekonomskih lastninskih pravic (ali »pravic uporabe«) do svojih podjetij. Centralno načrtovanje nikoli ni dobro delovalo in ko se je še slabšalo, so v večini socialističnega sveta uvedli različne stopnje in oblike decentralizacije. Te reforme so bile jugoslovanski samoupravni sistem, samoupravni sveti podjetij madžarskega »golaž« ali reformnega socializma, na Poljskem samoupravni komiteji, v katerih je prevladovala Solidarnost, in Gorbačovove reforme perestrojke, s katerimi so hoteli povečati podjetniško samoodgovornost. Tako ali drugače in pogosto na bizaren način so se ljudje naučili delovati v somraku polcentraliziranega in poldecentraliziranega sistema. Pridobili so *de facto* lastninske pravice, ki so bile izraz njihove zmožnosti za to, da so dejansko nekaj dosegli, in ki so vsebovale neko nastajajočo različico demokracije na delovnem mestu.

V letih 1989 in 1990 je bil urok komunizma končno premagan. Takrat bi lahko bila alternativa institucionalni terapiji s šokom in tržnemu boljšeizmu – t. i. protidejstvenost (*counterfactual*) – formalizacija najbližjega približka *de facto* lastninskim pravicam, ki bi bil sprejet kot družbeno pravičen. S tem pa bi se lahko nadaljeval tudi decentralizacijski sunek, usmerjen »naravnost v trg« (tj. z zakupnimi odkupi, o katerem bomo govorili pozneje). Če bi takrat sprejeli tak alternativni pristop, bi se ljudje srečali s trgom kot nečim, kar je prepoznalo in formaliziralo njihovo že oblikovano zmožnost, ki bi jo lahko še izboljševali.

Namesto tega so tržni boljšeiviki pripravili tako imenovane tržne reforme, ki so imele popolnoma nasproten cilj: odpravo *de facto* lastninskih pravic, pridobljenih v »komunistični preteklosti«, pravičniški izbris starega in spodbuditev novega z denacionalizacijo vseh podjetij ne glede na velikost ter ponovni začetek z na novo določenimi lastninskimi pravicami, ki namerno nimajo nič skupnega s prejšnjimi »sledmi komunizma«. V nekaterih primerih so bile tovrstne »idealne reforme« rezultat kompromisa, ker se je mudilo sprejeti zakonodajo, toda na splošno je »reformam« uspelo odpraviti *de facto* lastninske pravice, pridobljene v prejšnjih decentralizacijskih reformah. Takole je zapisal Bajt:

Ker velika večina socialističnih lastninskih pravic izvira iz *de facto* lastninskih pravic, njihova odprava poteka tudi na neformalen način. Ko se je pričakovalo privatizacijo, so postale perspektive podjetij v državni lasti in vpletenih posameznikov nejasne, njihova zaposlitev, dohodek in socialni status v nevarnosti, vložki v njihova podjetja izgubljeni. Sedanja vrednost teh pravic se korenito zmanjšuje. Imetniki pravic se čutijo oropane za vse nepremoženjske pravice, za katere so mislili, da so zagotovljene tudi za prihodnost. To se nanaša še zlasti na pravice, povezane s sprejemanjem podjetniških odločitev in upravljanjem lastništva. Na novo rekrutirani lastniki jih bodo verjetno odstranili s teh funkcij in jim odredili strogo upravne ali delavske naloge ...

Glede delavcev, soočeni so z degradacijo svojega položaja v vlogo najetih delavcev, zelo verjetno v okviru industrijskih odnosov, ki so bili v modernih ekonomijah odpravljeni pred desetletji ...

Glede menedžerjev, prevladujoča težnja bo, da si bodo poskušali prilastiti čim več državne lastnine, in to prav tako čim prej. Menedžerji so se znašli v položaju splošnega izrednega stanja, v katerem je »tek za življenje« geslo dneva. (Bajt, 1992: 17–18)

Bajt zaključil takole: »To, da prav vsi ti negativni učinki zahtevajo hitro privatizacijo kapitala, ne drži. Prej je to močan argument za temeljit ponovni razmislek o celotni strategiji tranzicije.« (ibid.: 18)

Skladno s svojimi argumenti proti množični privatizaciji in terapiji s šokom je Bajt predlagal delavsko-menedžerski odkup pod vodstvom uprave.

V izogib škodljivim učinkom privatizacije v procesu tranzicije bi se morale obstoječe lastninske pravice, zlasti menedžerjev, konsolidirati, ne pa oslabilo in izničiti, kar je neizogibno povzročila množična privatizacija (in pričakovanje tovrstne privatizacije). To predpostavlja pravno neodvisna podjetja, zunaj dosega državnega in paradržavnega vmešavanja s samostojnim odločanjem in podreditvijo izključno tržnim signalom. Kupovanje vseh dejavnikov, vključno z delom in kapitalom, prodaja vseh proizvodov in avtonomno pogajanje o vseh pogodbenih pogojih je tisto, kar strne neodvisnost ...

... [T]o pomeni delegiranje podjetništva zaposlenim – trenutno zaposlenim delavcem in menedžerjem ...

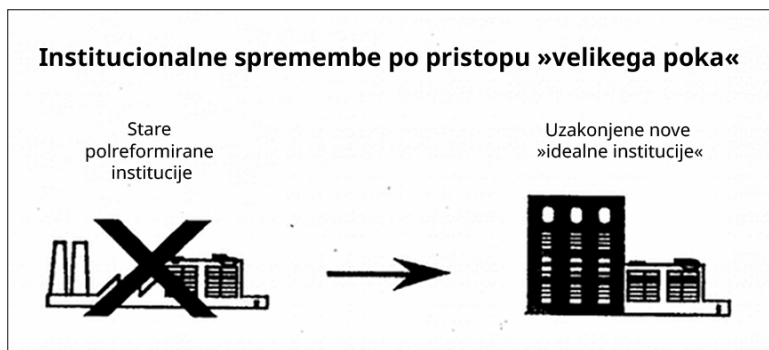
Upamo lahko, da bodo predlagani ukrepi okrepili identifikacijo menedžerjev in delavcev z »njihovimi« podjetji in sprožili njihov boj za preživetje. (ibid.: 19–20)

Te poante o utrjevanju *de facto* lastninskih pravic je morda lažje razumeti, če jih apliciramo na stanovanja. V tem primeru je pragmatizem prevladal nad tržno boljševisko ideologijo. V socialističnih državah so ljudje pridobili različne *de facto* zasebne lastninske pravice do svojih stanovanj (analogno »skvotarskim pravicam« v de Sotovem delu). Ker je distribucija stanovanj deloma odražala tudi razmerja

moči v komunizmu, bi lahko po enaki logiki predlagali, da je treba preteklost očistiti komunizma, vsa stanovanja postaviti na trg in jih na licitaciji prodati najboljšemu ponudniku. Pomislimo samo na povečanje učinkovitosti ob skokovitem zagonu stanovanjskega trga! Namesto tega so v večini postsocialističnih držav našli načine za formalizacijo pravic, ki so bile najbližji družbeno pravičen približek *de facto* pravicam.

Poleg tega ta analiza in kritika ne velja zgolj »za nazaj«. Razen Bajta (1992) sem tudi sam leta 1992 napisal, leta 1993 pa objavil sledeče:

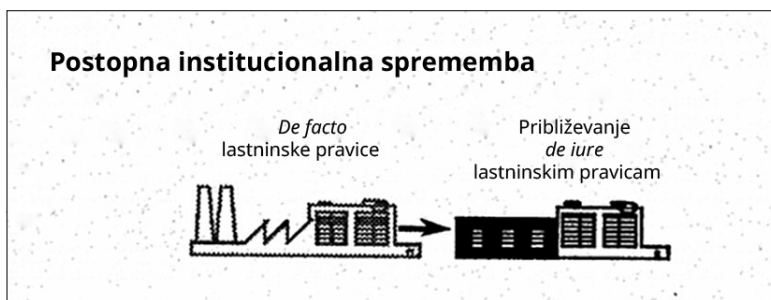
Po polomu socialistične ideje konec 80. in na začetku 90. let je bilo v ospredju vprašanje strategij institucionalne spremembe. Na splošno sta se pojavili dve nasprotni strategiji. Po strategiji velikega poka naj bi se čez stare polreformirane institucije naredilo samo veliki X in nato zakonodajno uredilo nove »idealne« institucionalne oblike.

Stare *de facto* lastninske pravice, ki so del polreformiranih institucij, ne bi bile na noben način priznane, nove *de iure* lastninske pravice pa bi uzakonila nova »revolucionarna« demokratična vlada.

Kaj je narobe s premikom k željeni idealni obliki v enem velikim skoku? Nič – če bi se lahko institucionalna sprememba dejansko zgodila na ta način. Toda ponavadi se ne. Ljudje nasprotujejo in na nič koliko načinov »zavlačujejo«, ko se odpravljajo ali zmanjšujejo njihove *de facto* lastninske pravice. Načrtovani veliki skok se zruši v kaos. Namesto da bi stare, zdaj nelegalne institucije izginile čez noč, na njihovo mesto pa stopile nove idealne institucije, se zrušijo v nejasne kaotične *ad hoc* oportunistične oblike. Veliki pok postane veliko uničenje.

Alternativa je strategija postopne institucionalne spremembe. Namesto načrtovanega velikega skoka naprej čez prepad med socializmom in kapitalizmom bi lahko pripravili spodbude, ki bi ljudi postopno, a irevizibilno oddaljevale od obstoječih, navidezno reformiranih institucij k »idealnim« institucijam. Namesto zgolj nepriznavanja *de facto* lastninskih pravic menedžerjev in delavcev bi le-te lahko s koraki v pravo smer zelo približali nizu legaliziranih *de iure* lastninskih pravic.

Za ti dve strategiji se zdi, kot da bi si nasprotovali. Toda nobena država ne bo sprejela povsem izčiščene strategije in neka država lahko uporablja obe strategiji v različnih delih svojega reformnega programa. Na primer, program privatizacije z likvidacijo na Poljskem temelji na postopni strategiji, medtem ko načrt poljske množične privatizacije izhaja iz pristopa velikega poka. Češki vavčerski načrt je strategija velikega poka, medtem ko privatizacija malih podjetij v Republiki Češki (in v večini drugih držav) temelji na postopnem pristopu. Razen zakupnih odkupov in drugih menedžersko-delavskih odkupov je ruski program množične privatizacije program velikega poka, medtem ko so kitajske reforme kmetijstva in industrije najbolj jasen primer popolnoma postopnega pristopa. (Ellerman, 1993a: 27–28)

Protidejstvenost zakupnih odkupov

Katere oblike privatizacije, ki se skušajo približati nizu formalnih lastninskih pravic, so družbeno sprejemljiv približek tistih *de facto* lastninskih pravic, ki izvirajo še iz reform v času socializma? Stiglitz v svojem delu *Whither Reform?* (2001) splošno strategijo imenuje »privatizacija zainteresiranih«. Po tej strategiji se je treba ne glede na lastninsko strukturo ozreti na tiste strani, ki dejansko morajo sodelovati, da bi podjetje uspelo. To pomeni na delavce, menedžerje in lokalne oblasti. Ne vključuje pa menedžerjev vavčerskih skladov s sedežem v Moskvi. Kajti s »plastificiranjem«³ lastniške strukture okoli zainteresiranih nastane minimalna veriga zastopanja, v kateri morajo lastniki sodelovati na vsakdanji podlagi. Zgoraj omenjeni poljski program privatizacije z likvidacijo (imenovani tudi »poljski lizing«),

³ »Plastificirano lastništvo« je metafora za strukturo, v kateri so lastniki tisti »zainteresirani«, ki so – neodvisno od katerega koli formalnega lastništva – tesno funkcionalno povezani z delovanjem podjetja; mednje bi lahko uvrstili uslužbenke in glavne dobavitelje (vključno s financami) ali stranke in morda lokalne oblasti, ne pa recimo odsotnih kupcev delnic iz druge roke. Namen tega je, da je lastništvo usklajeno z delovanjem podjetja, ne pa da velja »lastništvo« za tržno blago, ki ga lahko kupijo sicer nepovezane strani. S »podjetjem« mislim na *de facto* podjetje, v katerem se srečuje in dela vsak delovni dan, in ne formalno pravno osebo, ki se sreča enkrat na leto. Presenetljivo uspešna kitajska občinska in vaška podjetja TVE (Township and Village Enterprises, op. prev.) delujejo kot »plastificirana« lastniška/upravljalna struktura celo brez formalne lastnine, kakršno poznamo na Zahodu – na veliko osuplost zahodnih strokovnjakov.

sovjetski zakupni odkupi in kitajske reforme v kmetijstvu in industriji (tj. sistem odgovornosti gospodinjstva in občinsko-vaška podjetja) so bili izbrani kot primeri te strategije, katere cilj je, da se formalne pravice čim bolj približajo *de facto* pravicam in da se čim bolj zmanjšajo možnosti izkrivljanja informacij in dosežkov, kar se dogaja v dolgih verigah zastopanja in pri lastništvu v odsotnosti.

Kakšna je bila protidejstvenost ali alternativa programu tržnega boljšeizma v Rusiji? Če logika (čim krajše verige zastopanja in upoštevanje *de facto* lastninske pravice) drži, potem se zdi, da so sovjetski zakupni odkupi in sorodni eksperimenti najbližji protidejstvenosti zrasli iz reformne izkušnje v nekdanji Sovjetski zvezi.⁴ Kot je bilo že omenjeno, se je ta možnost zagovarjala takrat in okvirno z navedenimi argumenti. Tudi Martin Weitzman je takrat pragmatično utemeljil delavsko lastništvo pri privatizaciji zainteresiranih.

Pri delavskem lastništvu bodo morali sami delavci ali njihovi zastopniki nadzirati plačilo in se pogajati o zaprtju podjetja. Najbolj perečim zagatam »mi vs. oni« se je mogoče izogniti. Lastništvo je bolj skoncentrirano razmeroma blizu upravljalnim odločitvam in lahko izvaja bolj neposreden pritisk na opravljanje dejavnosti. Regulatornim pastem se je mogoče izogniti. Trde omejitve proračuna so lahko sprejemljivejše. Manj je priložnosti za finančne manipulacije. (Weitzman, 1993: 267)

Opozorimo na Weizmanovo različico najkrajše verige zastopanja in argument »plastificiranega lastništva« v njegovi zgornji ugotovitvi: »Lastništvo je bolj skoncentrirano razmeroma blizu upravljalnim odločitvam in lahko izvaja bolj neposreden pritisk na opravljanje dejavnosti.« Žal so se mednarodne finančne institucije odločile, da se bodo zavemale za tisto vrsto privatizacije, za katero je sovjetski strokovnjak Weitzman svetoval »Kako ne privatizirati«.⁵

Še več, mednarodna finančna institucija Evropska banka za obnovo in razvoj (EBRD), specializirana za regijo, ni zgolj vedela za možnost lizinga, temveč je finančno podprla vrsto pilotnih projektov, ki so pokazali, kako se lahko zakupni odkupi izvedejo v moderni korporativni obliki (Lloyd, 1993). Struktura teh poslov in množica drugih primerov sta bili predstavljeni v tehničnih opombah EBRD (1993), zato so v začetku 90. let prejšnjega stoletja vse te ideje poznali tisti v mednarodnih

⁴ Pri zakupnih odkupih je bil uslužbencem podjetja – ki so pridobili *de facto* lastninske pravice v decentralizacijskih reformah – omogočen prehod »direktno na trg« z nakupom podjetja s kreditom na obročno odplačevanje, ki ga je zagotovil prodajalec, ali na zakupno-nakupni podlagi. Kot pri vzvodih nakupov v ZDA je obroke prodajalcu plačevalo podjetje (ne posameznik). Zakupni odkup je najbolje deloval pri srednje velikih (ali malih) podjetjih. Toda tipično, sovjetske dinozavre so morali razbiti na povezan niz srednje velikih podjetij, tako da so lahko »odcepljene« ali »odpadle« zakupne odkupe uporabili za hkratno prestrukturiranje in privatizacijo velikih podjetij.

⁵ Glej tudi Black in dr. (2000) za poznejše priznanje, da so bili zakupni odkupi uspešno delujoča alternativa za Rusijo.

finančnih institucijah, ki so jih hoteli poznati.

Protidejstvenost se mnogokrat karikira s trditvijo, »da bi morale biti pred privatizacijo izvedene institucionalne in regulatorne reforme«. Toda bistveno je, da privatizacija s strani zainteresiranih do najmanjše mogoče mere zmanjšuje potrebo po institucijah, ki nadzirajo dolge verige zastopanja, zato bi se lahko nadaljevala *ustrezna* oblika privatizacije, čeprav so te institucije nastale in dejansko lahko dajejo zagon takemu institucionalnemu razvoju.

Žal se zdi, da »strokovnjaki« takrat niso razumeli tega argumenta in ga ne razumejo niti danes. Nezmožnost »najboljših in najpametnejših« akademskih in birokratskih ekonomistov, da bi »razumeli« te argumente, zagotovo deloma izvira iz njihove temeljne protidelavske sovražnosti. To se je jasno pokazalo v podtonu nadpokroviteljskega mnenja, da bo delavsko lastništvo privedlo samo do tega, da bodo delavci z odprodajo premoženja po delih v svojih podjetjih uničili možnosti za lastno preživetje. Take trditve o ženskah ali temnopoltih bi veljale za seksizem ali rasizem, toda tovrstni razredizem (*classism*) o delavcih velja v elitnih razvojnih institucijah, kot je Svetovna banka, žal, za nekoliko grobo dejstvo.

»Strokovnjaki« so se zavzemali za močne lastnike, ki bodo »zainteresirani za ohranjanje dolgoročnega zdravja premoženja« in ki bodo delovali kot »branilci premoženja«. Potem pa so elitni svetovalci podprli vavčerske investicijske sklade – sklade, ki so skupaj in v slogu Enronovih menedžerjev pokazali svojo veliko vdanost premoženju tako, da so ga takoj izkopal iz podjetij. Vseeno pa so nekateri poljski kritiki »Stiglitzovega pogleda« (Dobrowski in dr., 2001) izjavili, »da ima delavsko samoupravljanje v državnem sektorju na Poljskem pomembno vlogo pri omejevanju upada proizvodnje in obsega kaznive odprodaje podjetij po delih« in tako »niso druga stran« v razpravi o kratki verigi zastopanja (Stiglitz in Ellerman, 2001).

Ko »strokovnjaki« gojijo skoraj religiozno vero v nadomestne nacionalne ali regionalne nadzorne institucije skupaj z vsiljenimi dolgimi verigami zastopanja in ko niso sposobni razumeti, da bodo ljudje poskušali uveljaviti svoje *de facto* lastninske pravice, ker je to v njihovem konkretnem vsakdanjem interesu, takrat se za te »strokovnjake« zdi, da »niso razumeli bistvenih elementov tržnega gospodarstva« (Stiglitz, 2001).

Drugi argument je, da bi bila privatizacija s strani zainteresiranih prepočasna. V Svetovni banki je največkrat obveljala varljiva dihotomija množične privatizacije (kar pomeni vavčerska privatizacija) vs. »privatizacija od primera do primera«, pri čemer so z zadnjim mislili na trdo pogajanje o vsakem dogovoru. Kljub temu je bil program zakupnih odkupov oblika množične privatizacije v tem smislu, da je moral vsak dogovor kratko malo izpolniti določene, po enakem modelu oblikovane zahteve, da bi bil sprejet. Poljski model lizinga ni bil počasen in okoli 10.000 sovjetskih zakupnih odkupov pred letom 1992, ko so to možnost opustili, kaže, da ta model privatizacije prav tako ni potekal počasi.

Dejansko je eden od problemov zakupnih odkupov, da so bili prehitri in na

ravni podjetij preveč priljubljeni, ne pa prepočasni. Potok bi lahko prerasel v reko. Če zakupnih odkupov ne bi ustavili, potem za vavčerske licitacije ne bi bilo več na voljo, kot so se bali tržni boljševeki, nobenega dobrega podjetja. Tako so potok zajezili in vodo preusmerili v kanale vavčerske privatizacije, za katero se je zavzel Kremenlj.

Sklep

Napredne zahodne države se svetu pogosto predstavljajo kot velike zagovornice demokratične samouprave kot nasprotja vseh metod, s katerimi so ljudem avtokratsko vladali v preteklosti in sedanjosti. Nekateri dobromisleči zagovorniki samouprave tožijo, da sedanja razporeditev lastništva na Zahodu ni spodbudna za demokracijo na delovnem mestu. V tem kontekstu je tranzicija številnih socialističnih držav v tržno gospodarstvo in v neko obliko politične demokracije odprla možnosti za naravni poskus, s katerim se je testirala zahodna zavezanost za večanje demokratične samouprave kot načina življenja.

Zgodovinskega modela državne lastnine niso več razumeli kot obstoječega. In naprej, desetletja socialističnih reform v smeri decentraliziranih trgov so ustvarila *de facto* lastninske pravice zaposlenih v podjetju, zato bi se lahko s priznanjem teh lastninskih pravic uveljavila ena od oblik demokracije na delovnem mestu. Tako kot pri privatizaciji stavbnega fonda s strani stanovalcev bi s tem načinom privatizacije zainteresirani nemudoma dobili možnost za sodelovanje v tržni ekonomiji in porajal bi se »nov občutek varnosti in neodvisnosti delavskega razreda; in sprememba vsakodnevne zaposlitve vsakega človeka v šolo socialne naklonjenosti in praktične inteligence« (Mill, 1848: 7. pogl.).

Vendar zgodovinski dokumenti jasno razkrivajo, da so osrednje zahodne svetovne institucije zagovarjale privatizacijske sheme (pretežno vavčersko privatizacijo) z namero odvzema *de facto* lastninskih pravic, ki so se utrdile v desetletjih decentralizacijskih reform – te pravice so očrnili kot »ostanke komunizma«. Zato velik del prebivalstva nekdanjih sovjetskih držav doživlja tranzicijo v »demokracijo in trg« kot izbris tistega malega delčka decentralizirane moči in *de facto* pravic, ki so jih pridobili v času socializma. Ostali so nemočni podaniki novih političnih elit in gospodarskih oligarhov. Ti so zapolnili vrzel, ki so jo ustvarili od Zahoda promovirani privatizacijski programi, ki so izbrisali ljudske *de facto* lastninske pravice.

Čeprav lahko velik del krivde pripišemo zahodnim strokovnjakom, pa je treba prav tako poudariti, da so imeli pri tem »besedo« tudi ljudje v novih političnih demokracijah. Denimo, v Sloveniji je privatizacijski načrt Mencinger-Korže-Simoneti (glej Ellerman, 1993b: 64–67) eksplicitno predlagal privatizacijo podjetij katere koli velikosti z delavsko-menedžerskim odkupom – tako kot American Employee Stock Ownership Plans (ESOPs), ali celo zakupni odkupi in podobno, kar je predlagal slovenski ekonomist Aleksander Bajt (1992). Po nenadni intervenciji

Jeffreyja Sachsa (s podporo Svetovne banke v ozadju) je nov demokratično izvoljeni slovenski parlament načrt Mencinger-Korže-Simoneti ovrgel.

Zdi se, da obstajata dva glavna razloga, da se tranzicija ni izkoristila za uvedbo ključnih elementov bolj solidarnostno naravnane gospodarstva. Nekdanja Jugoslavija je leta eksperimentirala s hibridnim decentraliziranim komunističnim sistemom samoupravljanja podjetij v družbeni lasti. Potem ko se je Slovenija odcepila od Jugoslavije in se je z večstrankarskimi demokratičnimi volitvami leta 1990 končala vladavina komunistične partije, je vsak govor o demokraciji na delovnem mestu, tudi o zahodni obliki delavskega lastništva, dobil priokus jugonostalgije in socializma. To je bil en razlog. Drugi je bil ta, da so množični mediji Jugoslovanom leta kazali podobe o tem, kako dobro je življenje – vsaj potrošnikov – v »normalnih« zahodnih gospodarstvih. Celoten samoupravljalški eksperiment je bil zasnovan na »hotenju biti drugačen« in prav to »hotenje biti drugačen« je umrlo z razpadom Jugoslavije in s postsocialistično tranzicijo. Večina ljudi je hotela samo »normalno gospodarstvo, kot na Zahodu«, čeprav je bilo na voljo nekaj različnih izbir.⁶ In na tej točki so ponovno vstopili zahodni akademski in institucionalni strokovnjaki ter definirali »normalno gospodarstvo« v učbeniškem pomenu, pri čemer so ignorirali pravična socialno tržna gospodarstva severne Evrope in Skandinavije.

Verjetno morata imeti zadnjo besedo o zahodnih strokovnjakih harvardski ekonomist Gregory Mankiw in pokojni stanfordski ekonomist John McMillan. Ta je v svoji knjigi *Reinventing the Bazaar: A Natural History of Markets* (2002) pripisal zelo drugačna izida tranzicije v Rusiji in na Kitajskem dvema drugačnima pristopoma k privatizaciji: terapiji s šokom in tržnemu boljševizmu v primeru Rusije (in nekdanjih sovjetskih državah) ter postopnosti in pragmatizmu na Kitajskem. Za rusko strategijo so enotno stali mednarodne finančne institucije in neoklasični ekonomski svetovalci; Kitajci so ubrali svojo pot, ker so že spoznali trdi slog boljševiškega socialnega inženiringa.

Rusija se je zanašala na nasvete zahodnih pravnikov, ekonomistov in bankirjev o tem, kako privatizirati državna podjetja, vzpostaviti kapitalske trge in reformirati pravni sistem ... Nasprotno pa se je Kitajska zelo redko obračala na tuje svetovalce. (McMillan v Mankiw, 2003: 257)

⁶ Ni niti jasno, vsaj opazovalcu in piscu besedila ne, ali so številni izobraženi prebivalci Slovenije razumeli, kaj pomeni »korporatizirano« podjetje, kot so delniške družbe, torej, da lahko ta podjetja kupijo najboljši ponudniki od koder koli. Danes so skoraj vsa slovenska podjetja vseh velikosti v lasti tujcev, kar se zelo objokuje, kakor da so prebivalci pričakovali drugačen izid.

V recenziji McMillanove knjige je Gregory Mankiw pojasnil vložek v ta naravni eksperiment:

Če drži McMillanova trditev, da je bila terapija s šokom problem, potem mora ekonomska stroka prevzeti del odgovornosti. Naša stroka je dala nekaj najboljših in najpametnejših za delo v tranzicijskem podvigu, recimo mojega nekdanjega kolega Jeffreyja Sachsa.⁷ Večina teh svetovalcev je potisnila Rusijo v sprejetje hitre tranzicije v kapitalizem. Če je bila to napaka, kot pravi McMillan, potem je to zaradi njene enormnosti ena največjih zmot v svetovni zgodovini. (Mankiw, 2003: 257)

Prevod: Nina Kozinc.

Literatura

- BAJT, ALEKSANDER (1992): *A Property Rights Analysis of the Transition Problems in the East*. Ljubljana: Ekonomski inštitut Pravne fakultete.
- BARLE, ADOLF A. IN GARDINER C. MEANS (1932): *The Modern Corporation and Private Property*. New York: MacMillan Company.
- BLACK, BERNARD, REINIER KRAAKMAN IN ANNA TERASSOVA (2000): What Went Wrong With Russian Privatization. *Stanford Law Review* (52): 1–84.
- CHANG, HA-JOO (UR.) (2001): *Joseph Stiglitz and the World Bank: The Rebel Within*. London: Anthem Press.
- DABROWSKI, MAREK, STANISLAV GOMULKA IN JACEK ROSTOWSKI (2001): Whence Reform? A Critique of the Stiglitz Perspective. *Journal of Policy Reform* 4(4): 291–324.
- DE SOTO, HERNANDO (2000): *The Mystery of Capital*. New York: Basic Books.
- EBRD (1993): *Management and Employee Buy-Outs in Central and Eastern Europe: An Introduction*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- ELLERMAN, DAVID (1993a): Management and Employee Buy-Outs in Central and Eastern Europe: Introduction. V *Management and Employee Buy-Outs as a Technique of Privatization*, D. Ellerman (ur.), 13–30. Ljubljana: Central and Eastern European Privatization Network.
- ELLERMAN, DAVID (UR.) (1993b): *Management and Employee Buy-Outs as a Technique of Privatization*. Ljubljana: Central and Eastern European Privatization Network.

⁷ Druga dva harvardska strokovna svetovalca, Larry Summers in Andrei Shleifer, sta še bolj neposredno kot Jeffrey Sachs (zdaj na Univerzi Columbia) prispevala k ruskemu polomu (v nasprotju s slovenskim), toda Shleifer je bil vendarle Mankiwov kolega na Harvardu, Summers pa je bil takrat rektor Univerze Harvard.

- ELLERMAN, DAVID (2001): Lessons from Eastern Europe's Voucher Privatization. *Challenge* 44(4): 14–37.
- KORNAI, JANOS (1990): *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*. New York: Norton.
- LLOYD, RICHARD (1993): Pilot Privatizations and Management-Employee Buy-Outs in Russia 1991–1992. V *Management and Employee Buy-Outs as a Technique of Privatization*, D. Ellerman (ur.), 150–158. Ljubljana: Central and Eastern European Privatization Network.
- MANKIW, GREGORY (2003): Reinventing the Bazaar (book by John McMillan). *Journal of Economic Literature* XLI(marec): 256–257.
- MCMILLAN, JOHN (2002): *Reinventing the Bazaar: A Natural History of Markets*. New York: Norton.
- MILL, JOHN STUART (1970[1848]): *Principles of Political Economy*. Harmondsworth: Penguin Books.
- MURRELL, PETER (1992): Conservative Political Philosophy and the Strategy of Economic Transition. *Eastern European Politics and Societies* 6(1): 3–16.
- MURRELL, PETER (1995): The Transition According to Cambridge, Mass. *Journal of Economic Literature* XXXIII(marec): 164–178.
- REDDAWAY, PETER IN DMITRI GLINKSKI (2001): *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy*. Washington DC: United States Institute of Peace Press.
- SCHWARTZ, ANDREW (2006): *The Politics of Greed: How Privatization Structured Politics in Central and Eastern Europe*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- STIGLITZ, JOSEPH (2001): Whither Reform? – Ten Years of the Transition. Prispevek na ABCDE konferenci, Washington DC, april 1999. V *The Rebel Within*, H. J. Chang (ur.), 127–171. London: Anthem.
- STIGLITZ, JOSEPH IN DAVID ELLERMAN (2001): Not Poles Apart: "Whither Reform?" and "Whence Reform?" *Journal of Policy Reform* 4(4): 325–338.
- WEITZMAN, MARTIN L. (1993): How Not to Privatize. V *Privatization Processes in Eastern Europe*, M. Baldassarri, L. Paganetto in E. S. Phelps (ur.), 249–269. New York: St. Martin's Press.